

Henk Verhoef
musicus
adviseur klinkend erfgoed

5.1.2e
5.1.2e Amsterdam
5.1.2e @xs4all.nl
tel. 5.1.2e
mob. 5.1.2e

Gemeente Zwolle, Gemeenteraad
Postbus 10007
8000 GA Zwolle

5.1.2e [@zwolle.nl](mailto:5.1.2e@zwolle.nl)

5.1.2e [@zwolle.nl](mailto:5.1.2e@zwolle.nl)

Raadsadres inzake de voorgenomen stemming van het orgel in het Academiehuis

Amsterdam, 11 juni 2026

Geachte leden van de raad,

Van alle vragen die te stellen zijn rond de restauratie van het orgel in Zwolle, heeft die rond de zogenaamde 'Norden-stemming' misschien wel de meeste aandacht gekregen. Daarbij zijn, voor zover ik de berichten heb gevolgd, punten over het hoofd gezien die naar mijn mening voor een goed begrip van het probleem niet kunnen worden gemist. Zo heeft het me bevreemd dat niemand zich schijnt te realiseren dat de manier waarop een stemming wordt gelegd, veel uitmaakt voor het resultaat. Daarnaast lijkt het huidige gebruik van het orgel niet of nauwelijks te hebben meegespeeld bij het maken van de plannen. En dat past helaas in een brede trend. Naar mijn stellige mening is de huidige mode om orgels 'wohltemperiert' te stemmen onderdeel van een verstard systeem van orgelrestauraties, dat de teloorgang van het muziekinstrument orgel eerder bevordert dan dat het bijdraagt aan zijn behoud.

'Historische' temperaturen, 'wohltemperierungen' of hoe we ze verder ook noemen, komen op in de decennia vanaf ongeveer 1965 en inmiddels is een groot aantal orgels gestemd in een waaier aan temperaturen, ontleend aan bijvoorbeeld Werckmeister, Kirnberger, Neidhardt of Vallotti. Het is in onze tijd niet moeilijk om stemmingen à la Schlick of Chaumont in klinkende muziek te ervaren en te vergelijken met de gelijkzwevende stemming. Daarbij zien we dat de ene luisteraar de 'ongewone' harmonische kleuren begroet en de gelijkzwevende stemming verwerpt als (te) neutraal, terwijl een ander de historiserende temperaturen ervaart als 'vals', storend en ongewenst. Dat lijkt op de situatie in de 18e eeuw, gezien bijvoorbeeld de felle discussie die Marpurg

en Kirnberger rond 1780 voerden. Marpurg, een voorstander van de gelijkzwevende stemming, vindt dat valse samenklanken de expressie in muziek storen, terwijl Kirnberger de verschillen tussen de toonsoorten liefst zo uitgesproken mogelijk heeft. Maar schijn bedriegt, want hoorden Marpurg en Kirnberger wel wat wij nu horen? Deze auteurs kenden orgels uit hun streek en tijd, stemden hun eigen klavecimbels en waren vooral bezig met berekeningen en theoretische modellen. Het is de vraag of ze zwevingen telden, want de stemmethode 'met de metronoom' wordt in de negentiende eeuw beschreven als iets nieuws. Onthullend is ook hoe Kirnberger denkt over de terts als samenklank: stel je twee zangers voor die beginnen op dezelfde c, waarna de ene de tonen c-g-d zingt en de ander c-f-bes. Deze twee zangers kunnen niet anders dan zuivere kwinten en kwarten zingen, en komen zo onvermijdelijk uit op een pythagoreïsche terts, waarmee, volgens Kirnberger, bewezen is dat dat interval weliswaar niet zuiver is, maar toch ook niet 'verworpen' kan worden bij het leggen van een temperatuur. Of neem Neidhardt: zijn in 1732 gepubliceerde tabel met 12 (!) stemmingen is zoals hij zelf zegt een theoretisch construct, voor de praktijk geeft hij een aantal andere mogelijkheden (waaronder de gelijkzwevende temperatuur).

De historische temperaturen, kortom, waren in veel gevallen papieren constructies. En voor zover ze verder kwamen dan de tekentafel, werden ze met het oor gelegd. Dat is wezenlijk om te begrijpen waarom de situatie in 1732 of 1780 nooit één op één naast onze tijd kan worden gelegd. Onderzoek heeft aangetoond dat bij een met het oor gelegde stemming een bepaalde toon gemakkelijk enkele cents kan verschillen van de streefwaarden, ook bij ervaren stemmers. Als dus Kirnberger de gelijkzwevende stemming veroordeelt omdat ze saai zou zijn, heeft hij het, net als bij zijn verdediging van de pythagoreïsche terts, vooral over een idee. Een met grote precisie gelegde gelijkzwevende temperatuur, zoals in onze tijd mogelijk is, heeft hij nooit ervaren.

Dit brengt me op een punt waar ik maar heel zelden iets over heb gelezen, maar dat naar mijn steeds sterker wordende overtuiging aan de wortel ligt van veel ongenoegen met temperaturen: het begin van de afkeer van de evenredig zwevende temperatuur en de opkomst van de 'historische' temperaturen (die al snel hun eigen profeten en geharnaste tegenstanders vonden), vallen *precies* in de periode waarin het stemapparaat en de computer het stemproces van orgels fundamenteel veranderden. En dat is volgens mij geen toeval.

Het is misschien niet meteen voor iedereen duidelijk hoe wezenlijk het stemmen van een orgel sinds ongeveer 40 jaar is veranderd. Tot de opkomst van het stemapparaat (de eerste KORG verschijnt in 1975), legde de stemmer een temperatuur door zwevingen bij kwinten en kwarten te vergelijken, en de zwevingen zodanig te verdelen dat alle kwinten ongeveer even groot waren. Ik zeg ongeveer, want ik herinner mij zelf nog van alle piano- en orgelstemmers die ik als kind en jong volwassene heb meegemaakt, dat ze de toonsoorten met minder voortekens net wat mooier maakten dan de toonsoorten met veel kruisen en mollen. Het waren subtiele verschillen, niet voldoende om te spreken van 'ongelijkzwevend', maar net genoeg om de toonsoorten kleur te geven.

Inmiddels stemmen vrijwel alle orgelmakers een orgel per pijp, met de computer. Dat levert snel en goed resultaat: volkomen gelijkmatig en in die zin perfect, maar ook, laten we het maar gewoon zo noemen, saai. Of het resultaat nu Vallotti moet heten,

Neidhardt 'Kleine Stadt' of het alomtegenwoordige Kirnberger III, nadat de temperatuur met grote precisie is gelegd, komt er een zekere monotonie over de klank. Mijn verklaring ervoor is dat, anders dan de computer, een goede orgelstemmer speelt met het fenomeen van het 'meetrekken', dat zorgt voor een bandbreedte waarbinnen een te stemmen interval zuiver klinkt. Voor een nadere bespreking ervan verwijs ik naar de bijdragen van ^{5.1.2e} en mijzelf in de brochure rond de laatste grote onderhoudsbeurt van het Smits-orgel van Sint Oedenrode; met de firma Verschuieren hebben we de oude methode nieuw leven ingeblazen en het resultaat is verbluffend.

Het is eenvoudig om parallellen te vinden in de beeldende kunst of de architectuur: denk aan het gebruik van 'handvormsteen' in plaats van machinaal geproduceerde baksteen. Maar dichterbij huis denk ik aan het gebruik van de tremulant bij koraalvoorspelen met een uitkomende stem. In een mooi artikel heeft ^{5.1.2e} aannemelijk gemaakt dat dat gebruik pas opkomt vanaf 1900, precies in de tijd dat windvoorzieningen geperfectioneerd worden. Terwijl tot die tijd de windvoorziening onwillekeurig zorgde voor een levendige orgeltoon, moest de levendigheid vanaf dat moment worden opgeroepen door de tremulant te trekken. Net zo moeten we mijns inziens de populariteit van de 'ongelijkzwevende' stemmingen zien: een met de computer gelegde 'Werckmeister' is als de bruine beits die de stoelen van de meubeldiscount hun ambachtelijke uitstraling geeft: 'oud' uit een potje. Tot we weer met het oor gaan stemmen, heeft het dan ook geen zin elkaar te bevechten over de 'juiste' temperatuur. En zodra we weer met het oor gaan stemmen, zal de ene 'Chaumont' anders klinken dan de andere, en zullen de verschillen tussen deze twee en een 'Rameau' misschien juist kleiner worden. Wie weet zelfs durft een orgelbouwer het aan om die hele malle naamgeverij weg te laten. Hoe dan ook zal het landschap als geheel interessanter en veelkleuriger worden.

Behalve de onhistorische temperatuur en de onhistorische techniek van het stemmen, is in Zwolle een wezenlijke vraag naar het tweede plan geschoven: wat gaat er straks in het 'Academiehuys' klinken, wie gaat er spelen en wie komt er luisteren? Waarom, kortom, wordt dit orgel eigenlijk gerestaureerd?

Het feit dat we sinds decennia geen oude orgels meer moderniseren om ze aan te passen aan een bepaald gebruik, is onmiskenbaar een zegen geweest voor het orgel en zijn muziek. Een oud, door de geschiedenis getekend orgel kan iets buitengewoons zijn. Maar Zwolle is het zoveelste voorbeeld van een restauratie- en reconstructiepraktijk die alle kenmerken heeft van een doorgeslagen systeem. Het systeem bestaat erin dat een orgel wordt 'teruggebracht' naar een of ander punt in de geschiedenis, waarop het naar de mening van adviseur en orgelmaker nog een geldig muziekinstrument was. Dat het systeem is doorgeslagen, is niet te missen voor wie zich in de restauraties van de laatste decennia verdiept. Al te vaak zijn zulke reconstructies willekeurig gebleken en moesten ze al na korte tijd worden herzien. Al te vaak ook leidde een restauratie tot verlies van hele stukken geschiedenis, het opgeven van prachtige geluiden en vermindering van bespeelbaarheid en bruikbaarheid. Het is onmogelijk alle klaviaturen te noemen die in recente jaren zonder enige noodzaak zijn vervangen door kostbare reconstructies 'naar' Müller, Smits, Franssen of wat dan ook. Denk gerust ook aan de talloze 'niet passende' tongwerken die voor veel geld zijn vernieuwd, soms door dezelfde bouwer die ze twintig

jaar eerder had geleverd. De orgels die zo ontstaan, zijn zonder uitzondering in meer of mindere mate vervalsingen: nieuwbouw in een neo-stijl met gebruikmaking van oude onderdelen. Zo'n orgel kan zeer mooi zijn, begrijp mij niet verkeerd. Het zal met genoeg bespeeld worden door gastorganisten en mogelijk zelfs een keer een klas van een conservatorium. Maar of het ook buiten zulke uitzonderlijke momenten klinkt, mag de plaatselijke organist uitzoeken, als hij er de hernia voor over heeft die het nieuwe pedaalklavier 'factuur Strumphler' hem op enige termijn gaat bezorgen.

De 'historische' stemmingen passen in het beeld. Verdedigd met praatjes over authenticiteit en klank, cirkel- en doelredeneringen, selectief gelezen bronnen en zo meer, zijn het geloofsartikelen geworden, die de pretentie van authenticiteit moeten ondersteunen.

Als we de fascinerende instrumenten die orgels zijn een beter lot toewensen dan dat van dode meubelstukken in slecht bezochte kerken, zullen we afscheid moeten van de huidige restauratie- en reconstructiepraktijk, die veel te vaak, ook nu in Zwolle, neerkomt op grootscheepse modernisering, vermomd en gepresenteerd als 'terug naar de bron'. Om daar van weg te komen, is het nodig eerlijk te zijn, over orgels, authenticiteit, geschiedenis en muziek. Eén ding staat vast: tot voor enkele decennia maakten orgelbouwers muziekinstrumenten, bedoeld om te worden gebruikt. En in alle tijden zijn voorbeelden aan te wijzen van oude orgels die als bijzonder waardevol werden gezien en met zorg werden hersteld en behouden. In Zwolle gebeurt iets heel anders. Het orgel, een wereldberoemd voorbeeld van een restauratie/herbouw uit de jaren 1950, dat middelpunt was van een levendige muziekcultuur, zou verdiend hebben technisch hersteld te worden. In plaats daarvan wordt hier voor veel geld iets gemaakt dat 'Schnitger' pretendeert te zijn, maar in feite 'Flentrop' zou moeten heten. Anderhalve eeuw geschiedenis van het orgel wordt ongeldig verklaard, en de stemming helpt daarbij een handje, door een dam op te werpen tegen verreweg de meeste muziek van na 1800. Zou dat allemaal in overeenstemming zijn geweest met de wensen van de huidige gebruikers, zouden we er nog vrede mee kunnen hebben. Maar dat is overduidelijk niet zo. Ik vrees dan ook dat deze restauratie, in ieder geval voorlopig, het einde zal betekenen van het orgel van Zwolle als levend muziekinstrument voor mensen van nu.

Ik roep u op te doen wat in uw macht ligt om de keuze voor de Norden-stemming (of van de variant die inmiddels als 'Michaël-stemming' door het leven gaat) te herzien en te bevorderen dat het orgel wordt gestemd in een temperatuur die recht doet aan de geschiedenis en tegemoetkomt aan de wensen van de huidige gebruikers.

U kunt mij te allen tijde benaderen voor meer toelichting.

Met vriendelijke groet,

Henk Verhoef

Legenda toegepaste uitzonderingsgrondslagen

In dit document zijn gegevens definitief geanonimiseerd op grond van:

Wet	Artikel	Omschrijving	Pagina's
Wet open overheid	Art. 5.1 lid 2 sub e	De eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer	1, 3